

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐՔԵՐ - ԳՐԱԽՈՍՍԿԱՆՆԵՐ
LES LIVRES DU JOUR - RECENSIONS

ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ, ԸՆՏԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(1722-1729 թ.թ.)

Հրտ. Փրոֆ. Լ. Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ, Լոս Անելըս, 1988

Տասներկու տարի առաջ պատրուեց «Հայագիտական Մատենադարան Բաղ-մավէպ» շաբաթ 12րդ գիրքը. «Դասիթ Բէկ կամ Պատմութիւն Ղափանցւոց. Յառ-ուաշարան, Բանգիք, Խմբադիք օրինակ եւ ծանօթազորութիւններ, Աշխատափեց Հ. Սամուէլ Վ. Կրամեան՝ Միսիթաբան Ռւբուէն, Վենետիկ, Ա. Ղաղար, 1978», 240 էջ (այսուհետեւ՝ ՊՊ): Խոկ բողոքավին նորմես՝ 1988 թ. պատրուեց փրոֆէսէօր, դոկտոր Լևոն Խաչերեանի լրանձնելլաբան Երդ գիրքը (ինչժի՞ն ուրախայի եւ չնոր-հաւորանքի արժանի փաստ). «Դասիթ Բէկ, Ծնտիր պատմութիւն, Գրառութեամբ Հ. Ղուկաս Սեբաստոսու, Քնարական բնագիրը եւ աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ Ներածական ուսումնասիրութեամբ եւ ծանօթազորութիւններով Հանդերձ՝ Բանասի-րական գիտութիւնների Դոկտոր, Փրոֆէսէօր Լ. Գ. Խաչերեանի, Լոս Անելըս, 1988», 211 մէծագիր էջ (այսուհետեւ՝ ԴԲ): Առաջմ նկատենք, որ Խորագրի այս շաբաթառութիւնը պարտաւորեցնում է Հասկանալ, թէ Դասիթ Բէկին իր յօրինած պատմութիւնը թեսութիւն է Հ. Ղուկաս Սեբաստոսի գրառողին, այդ պատճառով էլ այս բառերի կիրառելութեան պարտադիր լինելու գէպօւամ կարելի էր վերնա-դոմ՝ «Ընտիր Պատմութիւն Դասիթ Բէկի» ձեռով:

Ցանկացած պատմական սկզբնալրիդի որեւէ հրառարակութիւն ինքնանպա-տակ չի լինում (կամ ազգբերձնը, որոնք, անկախ իսկամ անհրաժեշտ լինելուց, տը-պաղըռում են հարդիր տարին մէկ): Հաստ այսմ, ԺԷ դարի հայ աղառագրական պա-տերազմի անդրւական աղբիւրի՝ նախորդից ընդամէնը տարի յետոյ արուած այս հրառարակութեան փաստը մասնացէտի մէջ առաջին հերթին եւ ակամայ արթ-նացնում է այն միտքը, թէ գիտութեանն ի՞նչ նորութիւն է թերում նոր տաղաքըռու-թիւնը, ի՞նչ է տալիս այն մեր բնագրագիտութեանը, աղրիւրադիտութեանը, պատ-մազիսութեանը եւ ընդհանրապէս՝ Հայոցինութեանը: Բնական այս հարցի պա-տասխանը պարզեցու միակ օրինաւոր եւ շիռակ ուղին դոյց հրառարակութիւնների բարզատումն է եւ նրանց մէջ օգուադործուած կամ յիշառակրուած աղրիւրների ու գրավանութեան ստուգումը: Վերջնին արդիւնքն էլ ներկայ գրամսութիւնն է, որ ցաւօք, մեր կամ ցից անկախ պատճառներով, նոր հրառարակութեան վերաբերմաք դրուստանին չեղաւ:

Եթեազայ շաբաթանքի մէջ անհարկի վրկնութիւններ չանելու համար նախ պարտաւոր ենք երկու խօսքով ներկայացնել աղրիւրիս հետազոտութեան պատմու-

թիւնը՝ 1978 թ. նրատ պատրութիւնից առաջ, ապա՝ Հ. Ս. Արամենանի աշխատաս-սիրութեան արդիւնքները, վերջում՝ մեր խնդրոյ առարկայ «քննակիւն» հրատարա-կութիւնը.

Առաջին անգամ այս աղբիւրից ընդարձակ քաղուածքներ է տպագրել Հ. Մի-քայէլ Վ. Զամշեանը՝ իր համրայալ «Պատմութիւն Հայոց» երկի երրորդ հատու-րում (էջ 784-800). «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէջին» խորագրով առաջին ամ-բողջաման հասարամական կամաց աշխատավորութիւնը լրացրած է 1871 թ. Վաշնորչազարտում, Արտար Գուլամիթիւնի աշխատասիրութեամբ: Հ. Մ. Զամշեանի հատուածական հրատա-րավարութեան մէջ ակնարկ իսկ չկար պատմուաղը իրադարձութիւններին վերաբերող դրաւոր սկզբնաղբիւր ունեցած լինելու մասին: Գուլամիթիւնի տպագրի մէջ բա-ցալիւր էր Հեղինակի անունը, առանձին սեղմուում կային բազմաւիճտներ՝ կրտ-տումներով կամ պահասներով հրատարակուած լինելու ավելյաց նշաններ, մուլթ էին մոււմ աղբիւրի գրեթե բոլոր բանասիրական խնդիրները:

Այս պատճեառով էլ տարրեր հարաբէն տարրեր տարրիների իրենց ուսուու-նասիրութիւնների մէջ փորձում էին պարզել այդ կինոռուս խնդիրները, որոնց մնա-մասը հարթուեց Հ. Եղիս Փէջիկեանի «Դաւիթ Բէջի պատմական աղբիւրները և Միխարեանք ըստ ամենայնի արժեքաւոր յօրուածով» (Բաղմակէսլ, 1938, էջ 172-87): Այստեղ առաջին անգամ աղջարաբրուց Պատմութեան գրաւուոց հեղինակի՝ Հ. Վ. Անրատացու դրաւուան սեւազիր տեսրուակի (այժմ՝ Մխիթ. Մատենադարաւունի ձեռ. թիւ 2685) գոյութեան մասին, նոյնայս առաջին անգամ մատնանշուեց ձեռա-դրական այս հիմքը՝ նոյն մատենադարանի թիւ 620 ձեռազիրը (Հեղինակի մաքրու-գիրը), որի հիման վրայ զենուս 1893 թ. Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը (Ախսական, էջ 301) պարզել էր Դաւիթ Բէջի Պատմութեան հեղինակի անունը: Երկրորդ ձեռազիրը հա-մեմատելով՝ Գուլամիթիւնի հրատարավութեան հետ, Հ. Ե. Փէջիկեանը եղբայրա-ցիր է: Հեղինակած չի մնար որ Գուլամիթիւնի (հիմք՝ Ա. Տ-ն.) ձեռազիրը Մխի-թարեան մէնապարին մէկ օրինակն է» (Բաղմակէսլ, 1938, էջ 179): Ի հասուա-տումն իր տեսասիէտի Հ. Ե. Փէջիկեանը զուսպարել է տպագրի և մեռազիր ըն-դարձակ հասուածներ եւ կրկնի իրաւացիրէն պնդել: Ընթեցուոչ ինքնին վատահ-օրէն պիտի հաստատէ, թէ անկամակած վենսնիկւկան մեռազիրի մէկ օրինակն է Գու-լամիթիւնի մեռչ ընծածակ պատմական գրուածը (Բաղմակէսլ, 1938, էջ 182): Արա հետ միաժամանակ նուու զնահատել է տպագրի և մեռազիր տարրերութիւնները: տպագրի մէջ «տեղ տեղ բայերու մեռչեր ուսմիկ կամ ունիթուական կերպարանք առած են» (այս գնահատականը եւա վաստուել է բայցամենքի զուգացնեմիքի զուգացիրներով՝ Բաղմակէսլ, 1938, էջ 179):

Աւելի նորեր Միխարեան Միհարանութիւնը «առիթ առած Դաւիթ Բէջի ա-դասազրական շարժումի 250ամեակը, յարմար դասուց հրատարակելու զանոնք» (Հ. Ղուկաս Սերաստացու սեւազիր և մաքրազիր դրաւուածները՝ Ա. Տ-ն.), կարե-լիութիւն ընծայելու համար Հայ պատմաբաններուն՝ աւելի վատահ մօտնալու ա-զատարական շարժումի պատմութեան» (ՊԴ, էջ 65): Վանքի մատենադարանի ու-նեցած հիմնական նիւթին այդ երկու մեռազիրն էին: առաջինը շուրջ երկու գար հեղինակի թղթերի մէջ մնացել էր վանքի Մայր դիւանում, 1928 թ. Հ. Աւելիք Վ. Գոտէզնակի մեռազիր հանուել այնտեղից, դրսուել «իր աղդական թիւ 620 ձեռա-զիրն քովիկէ» իրը նոյն մեռազիր երկորորդ հաստորիկ, ապա կ'անցնի «Անդազիր ե» կոչուած անկազմ տեսրակիւրու շարքին (իր դեղնադոյն շավիկովն, Ե. Ե. 70 թուա-համարտվ), եւ հուսու վերներու, 1874ին... սասցած առանձին կազմ ու 2685 թուա-համարը (Բաղմակէսլ, 1977, էջ 300): Երեսուրը յիշատակուած թիւ 620 ձեռա-զիրն է, որ նոյն Հ. Վ. Սերաստացին շարազիր է իր սեւազիր տեսրուակի հիման վրայ եւ որ, ինչպէս պարզել է Հ. Ս. Արամեանը, եղել է Հ. Մ. Զամշեանի Հայոց Պատմութեան աղբիւրը: «Աւելուց նկատեցինք օրինակներով ցոյց տալ Զամշեանի

եւ Հ. Պ. Սեբաստոցի միջեւ եղած կապակցութիւնը, որ շատ անդամ բառացի է» (ՊՂ, էջ 71-2):

թ. Նոյն 1736-7 տարինքներին նոյն վարդապետն իր սեւադրի հոգած Վարչական շարադրել է Պատմութեան մաքուր տարրի բակլ՝ ձեռ. Ս. Ղազարի թիւ 620, որ նարադը կ Պատմութիւնները չունի, որի վկանու դասական գրաքանչն է, գրաքան ունի՝ խորդի կրկնութիւնները չունի, որի վկանու դասական գրաքանչն է, գրաքան ունի՝ պատմական, լւա մշակուած ու արտայատիշիւնն Պատմական անցքը իրարու գուտ պատմական, լւա մշակուած ու արտայատիշիւնն Պատմական անցքը իրարու գուտ լւա կերպով չափապւած են» (Պ. էջ 66):

դ. Այս մատրաքիր օրինակից է, որ վետարաւած առ բաժօրբավորթեաւը
ալ, հաւանաբար՝ եթեւանի Մայոցի անուան Մատենագրաբանի այժման թիւ 3297,
և 6835 ձեռագրիցը, ազդիր դատանալով հետուալյն՝ Ա. Գուշամիքեանցի հրա-
տարակութեան» (ՊՆ, էջ 184):

Տաճառ Եարտըմեանի օգնութեամբ (ՊՂ, էջ 235) լուծեց ԺԷ գ. մեր պատմագրութեան այս կարեւոր յուշգրամակի բնադրագիտական բորբ խնդիրները: Այս գրքի մի կարեւոր արժանիքն էլ նրա Ալբանականքներ Դաւիթ Բէկի պատերազմներուն՝ Ս. Ղաղարի Մայր դիւանէնք բաժինն է (ՊՂ, էջ 93-116), որով հանդերձ գրքի մէջ հնարաւոր ամբողջամանութեամբ ներկայացնաւէլ է այն ամբողջ նիւթը, որ Վենետիկի Մինիթարեան Միաբանութիւնն ունի ժի դարի Սիրենաց ազատուղարական շարժման գերաբերեալ: Պակաս արժէքաւոր չէ նաև դրքիս Մատենադիտուութիւն ժի և ժի զարերու հայ ազատագրական շարժման մասին ըստ ժամանակարական կարգի մասը (ՊՂ, էջ 223-8):

Մեր համոզմամբ Հ. Ս. Արամեանի հրատարակութեան միակ թերութիւնը պատմագրական բնոյթի ծանօթադրութիւնների չեղոյւթիւնն է, որ պատմաւոր նն լուսունել ժի զարի պատմութեան Հարցերով զրադուող Հայրենաբնակ լուստմարանները:

Այսպիսով, հեղինակային սեւազիր և մաքրագիր տարրեցավեներով հրատարակութիւնը է մեր պատմագրութեան մի կարեւոր յուշարձան: գոյութիւն ունեցող մնացեալ բորբ օրինակներն այդուհետեւ զատագրցն բնադրագիտական արժէքը ու կարեւորութիւնն ունենաւ, տարձան մեր ազատագրական ձգտուունների ու մտքի պատմութեան փաստեր կամ արտայացութիւնների: Նրանցից յատոյ, նվասիր ունենանով դեմքւ 1905 թ. Արտէն Վ. Ղլշենանի հրազդարակած յիշատուկարանները (Արարատ, 1905, էջ 382-7), գծուար չէր ենթադրել, որ 1759 թ. առաջ Մինիթարեան որիւէ միարան Հ. Ղ. Սեբաստացու մաքրագիր օրինակից արել է մի արտագրութիւն, որի մէջ տեղ բայերու ձեւը ունիթուուկան կերպարանը առած ենք կամ որին յառուեկ էր «միեւնոն իմաստուու և բառերով նախատառութեանց մէջ բառերու կարգի փոփիտութիւնը... բառերու փոփիտութիւնը համապատասխան հումանիշով» (ՊՂ, էջ 74): Մինիթարեան այս անսանուած միարանի օրինակութեան մէջ զեղած են նաև թղթական աղաւաղուուններ. բնադրին մէջ զոյութիւն ունեցող մաքուր դրաբար և զուուն, Ծնորժնակութեան ժամանակ, օրինակողը կամայական փոփիտութիւններով վերածած է զայն դիրին եւ ծաղովլդական զրաբարի, լիդուին հետ նցծելով նաև անոր հարազար ու պատմական հմայքը (ՊՂ, էջ 91. ընդգծուում մերն իւ - Ա. Տ-ն.):

«Դիրըն եւ ժողովրդական գրաբարովը արուած ար ընդօրինակութեան նասխատեսւած էր Միաբանութեան հետ սեր կամքիր (Ս. Ղաղարի Մայր գիւեանու զուցէ գտնուանն փաստաթըլթեր, որոնց ջնորհիւ ցանկութեան գիւբըուած հնարաւոր կը լինի պատրիք քըմահանուովը արուած այդ օրինակութեան հեղինակին, սակայն, ըստ էութեան գա անիմաստ է): Այս օրինակը 1759 թ. Ղափանցից Յովակիմ Ռափայէլեանը Զիւունիայում տեսել է Ասուուածառուուր Ապրոյքանի տառան խորչում և նա Դանիէլ առնուով գորի ձնորով իր համար պատրաստել է մի նոր օրինակ, որից ծագուած են Երեւանի Մատենադարանի թիւ 3297, 4598, 6835, Լենինգրադի Աբեւելագիտութեան հիմնարկի Բ-29, նաև՝ Երեւանի թիւ 10579 ձեռագիրը. վերջինից էլ արուել է Ա. Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը:

Այս, իրերի այշասի պատրզ վիճակից յատոյ, ինչպէս ասացինը, թուարկուուծ հինգ ձեռագրերից որեւէ մէկն այլւա բնադրագիտական արժէք ունենաւ չի կարող. բնադրագիտութիւնը բառական հին գիւտութիւն կամ գիտաներզ է, եւ վաղուց հստառուած է նրա ամ ճշմարիս ակզրուածքը, ըստ որի՝ Նեղինակի ինքնարդի առկայութեան գէկըուած նրանից ծաղող բորբ միւս օրինակներն արժէքըկուում են, բանդ այս գիսուութեան հիմնական նպատակը հին կամ նոր թագարերի նախական՝ հեղինակային տեսին կամ վիճակի բացայատումն ու վարակացնումն է:

Վենետիկի հարատարակութեան առիթը, ինչպէս տեսանք, Դաւիթ Բէկի գըլ-խաւոր ազատագրաման շարժման 250ամեանին էր. նոյն էր նաև Երեւանում և

ԱՀա, այս պիտք է, մեր կարորդով, որ բարեւ կատարենք այս ապահովությունը! 1970-ական թվականների շնորհանը, ասյց նաև ապահովությունը է այլ սկզբանականվ. 1970-ական թվականների աղջաներին կազմություն առաջիկու ու նոր ապահովությունները թողել է անփոփոխ, սրան աղջաներին կազմություն գրած ծանօթադրությունները եւ 1979 թ. շարադրած «Ներկայ Դաշտաներին» («Ենթանակի աստղադրությանը աղջորում է «Երեսան ք. Մատենարածության») գարան, 1977 թ. ծանօթաթիւնը. ասկայն այս հարցի մասին մի փոքր բառո), գարան, այս համար առաջի ապահովությունը է հիւսասարին Ամերիկայի Սրեւմտեան թիւնի Հայոց Առաջ- այս բորբոքին առելացիք է Հիւսասարին Ամերիկայի Սրեւմտեան թիւնի Հայոց Առաջ- նորդ Տաթևու արքական Սարգսիանի կողմու խօսքը, «20 Մետանումեր 1988 թ. լու Ամերիկա» թարգմանմամբ «Աշխատանիրողի կողմեց» մտաքը (ԴԲ, էջ 7-24) եւ այս նմեկայացրու իրաւու զգականական բնադրից:

Քանի որ բնագրպատկառթիմ կոչուող գիտության սարքայի պահպանը համաձայն այս ազրին ըստ 1978ից է վեր այլևս գտնական հրատարակութիւններ համաձայն այն կարիք չունէք, ապա պարտաւոր է այս դրագել գրախօսուոր գրքի առաջացման այն կարիք յանձնել, որոնց վերաբերյալ առաջնային դրա պահպանը կազմողը:

Դրանք յայսնի են զանազան ներածութեան՝ «Ձեռաշրջական յուշաբանի բնագրագիրը» գործական երեք փուլերը ենթափառագրի ներքոյ եղած շարադրանքից, դրային գարնացման երեք փուլերը ենթափառագրի ներքոյ եղած շարադրանքից, գլուխինք այն փուլն է, երբ Հուկաս Սեբաստացին Դամբիթիկան շարժումները վեռացնեն ապա կուն է, երբ Հուկաս նախնական համառու տարրերակը...» գրառելիս (sic!) ստղեծել է բնագրային նախնական համառու տարրերակը...»

(ԴԲ, էջ 33. ընդգծումը հեղինակինն է. Ներածութիւնն ընդգծուած մասեր չառ ունի, ըստ այդք՝ այսուհետեւ տրուելիք ծանուցումները վերաբերելու են միայն մեր ընդգծուաններին): Սա հեղինակի սեւադիք տեսրավն է՝ ձեռ. Ս. Ղաղարի թիւ 2685:

Այստեղ ստիպուած ենք մի փոքր շեղուել մեր բռան խնդրից. Լ. Խաչերեանը Հ. Ս. Արամեանին վկասարում է՝ այս մի բարդութիւնը երկու մասի բաժանելու համար. «Մասն առաջին (Գատում Սահեան Շահումեանին)» և «Մասն երկրորդ (Պատում Տէր Աւետիք քահանայիր)»: Մեր հեղինակին այս բաժանումը կոչում է ուղղակի վիրահատութիւն» (կարող էր ասել նաև՝ անդամակատութիւն) եւ, խստապահած ու անողոր ոտառոցի գեր ստանձնելով, վճռում է. քինազրապիտուրեան տեսակետից ոչ ոքի իրաւումք չի տրում ամենավեց մեզ նաևս որինէ ձեռագրական քնազիք, հակառակ նրա հեղինակիմ, վերածելի ըստ իր հայեցաղործեան: Բայց Հ. Ս. Արամեանը, ցաօք, իր իսկ նախաճանութեամբ նախատիան Համառուս այս տարբերակը ճրկու մասի է բաժանել...» (ԴԲ, էջ 36): Ցիշնք, որ խօսքը վերաբերում է հեղինակի սեւադիք ենետրուին, որի առաջին մասը էջահամարներ չունի, երկրորդը՝ ունի, առաջինի թվաբարողը ստալին է իր անունը՝ «Ես՝ Սահեանուս Վարթանէս Շահումեանէն» եւ պատմութիւնը շարուեակում առաջին դէմքով, իսկ երկրորդի պատմող Տէր Աւետիքը բասական մանրամասն է նվազագրուած առ դէպ-քերը, որոց ինքը մասնակիլ է. առաջնին լիրուն բաւական անկանոն է՝ հնաւեանք աշխարհականի բերանից լսած լինելու, երկրորդին՝ անհամեան կանուանու, որ յարտարարն է դրաբարին ծանօթ քահանայի պատմածը լինելու: Ի վերջոյ յիշենք նաև, որ կատարուած իրավաբանութիւնների մասին պատմուած է թէ՛ առաջնին եւ թէ՛ երկրորդ մասերում, այսինքն՝ կան ակնյարա կրկնութիւններ (ամեւ ՊՂ, էջ 78-81), նաև որ հեղինակալին Բ օրինակի տարբերութիւնը սեւադիք ոչ միայն կանոնաւոր գրաբառով հարթ շարադրանք լինելն է, այլև՝ երկու մասում նոյն դէպերի մասին երպեր տարբեր մարդկանց պատմածի մանրուլումը՝ մէկով միւսի լրցումը եւ այլն: Եթէ ձեռագիրն ինքն է արտաքին ու ներքին յատկանիշներով բաժանում երկու մասի, բանդրատէտը կամ այսուհարաբար չ անել արդ բաժանումը՝ և վիրահատութիւնը՝ Եթէ՛ Հ. Ս. Արամեանը եղած երեք գլուխ տարբեր կառուցուածք տար հեղինակի Բ օրինակին կամ «Համապատաւմ բնագրին» (ՊՂ, էջ 147), այդ դէպերմ Լ. Խաչերեանը կարող էր ամենայն իրաւումք կշռամբել նրան, իսկ այս դէպեի համար այդ իրաւումքը նա չունի:

Բնագրի զարգացման «Երկրորդ փուլը տոմի տարբերակի վերամշակուած եւ առաւել ծառաւլուն իմբարդութիւնն է, որ գարեալ պահաւում է վեճեանիկի Միիթ-թարամների մատենադարանում «820» Համարի տակ» (ԴԲ, էջ 36): «Երրորդ փուլը Գուրամիթանին հրատարակութեամբ յատինի միեւնուն բնագրին նար խմբագրութիւնն է՝ տաւել յակուած, պարզցուած, դիւրամատչելի գրաբարեամ լիզունվ» (ԴԲ, էջ 39. Երկրորդ ընդգծումը մերն է՝ Ա. Տ-Ն.):

Նկատներ, որ առաջին ճրկու փուլը յատինի էին դեռևս Հ. Ե. Փէջիկեանի յօդուածից, իսկ երրորդ փուլը այն քահանա ընդօրինակութիւնն է, որի հիմնական յառկանիշները ներկայացուած են վերը: Վերջին՝ Ը խմբագրութեամ յատինի ները մեր հեղինակը բացայացուած է յաջորդ ենթափորագրի ներքոյ. «Եթէ՛ ինմուրագրութիւնների բնագրային առնընչութիւնները» նրանց առանձնայատկութիւնների բնութագրմամբ» (ԴԲ, էջ 42-48): Այստեղ նաև դուզադրում է հեղինակի համառու, ընդգրամակ եւ Գուրամիթեանի տպագրի (իր՝ Ը խմբագրութիւնն) սկսուած ճրերը, առաջին երկուտում ընդգծուած իրար նման քառակը, բառամապակցութիւնները եւ նախադասութիւնները, երրորդում՝ առանց ընդգծելու թողնում նոյն բառերը, առ պահպանում, թէ՛ ՀԱ եւ Յ (վենետիկան համառու եւ ընդգրամակ - Ա. Տ-Ն.) տարբերակները լեզուառուական առանձնայատկութիւններով առաւել մերձ են ու

Հարազան իրար, քան այդ եղկուսը՝ С տարբերակին (ԴԲ, էջ 43): Ճշշո այստեղ էլ չի համաձայնում է. Ե. Փէջիկեամի եղբակացութեանը, թէ ԱՄիբթարման մ ձեռագիրը... Ոմիհամբարպէս բառարքա կը զուգընթանայ Գուլամիրիանի հետո, այս առիթով էլ Փէջիկեան Վարդարակտիմ տալիս է բնադրականութեան հերթական զանալ. Գիրականութեամ լիքուա-ոճանական առանձնայականութիւններով դրա հետ ունաշական են վենետիկեան. Ա եւ Յ ձեռագիրը (յիշնէն, որ եղբորդի ժաւաևն առաջնութիւնի կրկնակիր է - Ա. Տ-Ն. Ե-Ն.): Այսպէս հարաբերութիւն ցոյց են առաջն մասորքային վերոբերա ընդհանրութիւնները, իսկ Գուլամիրիանին հասուարակութիւնը առանձնանուում է այց երկուափ էլ: Նկատենք, որ բնադրաբին մերձութիւնը նշուած բնոյթի երեք աստրբերակներում որոշելու համար վնասական նշանակութիւն ունի ոչ թէ ծաւալս-ըն տարբերութիւնը, որի վրայ յենուում է Հ. Ե. Փէջիկեանը, այլ՝ բացառապէս նրանց լիզուա-ոճանական համապատասխանակիրներ, այսին որ ծաւալսըն տեսակէտից Յ եւ Յ տարբերակները հրմանակնուում նորմական են (ԴԲ, էջ 44): Այստեղ եւս ընդգծուումը եղջիկակին է, ասկայն մնանք ՀՀ անդամնութիւնի ընդդժուն մնացած բոլոր բառերը, քանզի այս դաստուրութեան համաձայն միայն լիզուա-ոճանական տարբերութիւն կարող է լինել բնադրաբին խմանդութեան յայտաբերութիւնը: Ոչ մի խօսք բնագական այն համեմատութիւնների մասին, որի վհման վրայ պուել է Հ. Ե. Փէջիկեանի եղբակացութիւնը, առաւել եւս՝ այն բաւկուածի մասին, որ գրուած է շիկանի եղբակացութիւնը:

Այս բանելուածքը լուսավեճան մատնեցու, նրա մասին շիմանալու տպակորութիւն ստեղծելու պատճառն արն է, որ այսանդ ամենայն մանրամասնեւթեամբ եւ ճշգրւ-
տութեամբ եւ բրկացաւած են մայր ձեռագրի (Թիւ 620) նկատմամբ արքիակափ ա-
ռաջին տպագրի (Քմա՞ Լ. Խաչերեանի Ը խմբագրութեան) տանը պատճառ արն կղուու-
մական տարրեալութիւնները, որնք են կազմում են այդ Ը խմբագրութեան ողջ
ուժական տարրեալութիւնները, որոնք են կազմում են այդ Ը խմբագրութեան ողջ
առաջին էլ եւ յանուն իր «Գլուխացնականի» գոյութեան արդարացած ան Լ. Խաչերեանի
թիւ Ներածութիւնը թուագրել է 1977 թուականով, որպէսզի ցոյց տայ, թէ իր
ածանօթ չէ այս յանցուածին: Անկախ նրանից, որ իրքեւ խնդրի հնարակուող նա
պարտաւոր էր 1988ին գիրք հրատարակելիս ծախօթ լինեց 1977-1988 թթ. տպագրւ-
ուում՝ այդ խնդրին վերաբերող ամէն յօդուածիլի ամառն, ի գոյր չ այդ յանե-
ուածի պատճառով տեսք ամուռ, թէ Հ. Ս. Արքանամիք աշխատավութեանը ծախօթ է
1972-1977 թթ. Բազմալիշպի է չերեց, որ այդ աշխատավութեանը առանձին հրատարա-
կութեան անունն էլ չգիտի՝ որովհետո վերջնան տպագրուել է 1978 թ. Մայիսին
(ՊՊ, էջ 23) իր հնքը իր ուսումնակիրութեանը ցըն է ահաւ 1977 թ.: Ի դուր
(ՊՊ, էջ 23) առ իր հնքը իր Ներածութեան մէջ օգտագործուած (առարող-
իկ, որովհետո նա մոռնան է, որ իր Ներածութեան մէջ օգտագործուած (առարող-
իկ աշխատավութիւն է Հայոցորոււմ «Բարձրակայսիրի խմբագրութիւնը» - յղում՝ «Բար-
ձրակայսիրի աշխատավութիւնը» 1977, թ. 1-2, էջ 300 - ԴԲ, էջ 33) խմբագրականում դրուած է այն, ինչ
կարգացել է նաև ինքը. «Եւրափա ենք Հայոցորդնեան, որ շուտով լոյս պիտի տեսնէ
բոլորը Բազմալիշպի Հայոցականական Մատնեանշարժի թիւ 12 հասորիկով, ուր պիտի
դժուարուին ցարդ Հրատարակւանաներին զատ, կաթուուր յաւելաւանենք ալ, պիտի
տրուին նաև բարձրատական միւնակներն Արքայի Գուլամիրեանի 1871ի Հրա-
տարակութեան համապատակով ներփականական միւնակները (Բազմալիշպի, 1977, էջ 300):
Իմինեն հնդ Խաչերեանի ուժին. «Խնայակիս նման պարագաներում առում են, մէկնա-
րիմին հնդ Խաչերեանի ուժին» (ԴԲ, էջ 40, ծ. 35):

Սակայն շարունակվենք. Հ. Ե. Փէջիկեանը մի տեղ սխալուել է եւ ասել, թէ
թիւ 620 մետրիցը կամ ընդուրքակ տարբերակն է գանձի մը հոգևոյ գրածները
ամփոփած եւ ծուռած, որոնց մէջ աեղուշտ հիմ եղած է Հ. Ղուկասի Համառօտ

գրութիւնը» (Բազմապէտ, 1938, էջ 176): Այս զնահատականը հիմնուած է արդ ձեռագրին տրուած՝ Հ. Մկրտչի Ալղերեանի գրքեալ ի մերայոց բնորոշման վրայ: Մերայոց յողնակի ձեռն ընդ ամէնցն նշանակուած է անորոշւթիւն՝ այն, որ Աւգերեանը յատակ չի խմացել այս նիւթի հեղինակ Միկթարեան միարանի անունը: Հ. Ս. Արամեանը ղեւես 1972ին լուելայն պարզել է ճշմարութիւնը. «Հ. Ղուկասի պատմական ու աշխարհազդական աշխատանիրութեան զիրը յար եւ նման է «Պատմութիւն Ղափանցոց» նրկու գրքագիրներու դրին հետ, եւ երկուքն ալ նման» Հ. Ղուկասի նամակներու գրին հետ: Ուստի կապահ չի մնար, թէ երկու դրչագիրն ալ Հ. Ղուկասի ակնարկած համառու պատմութիւն որո զրեցաց դորժերն են» (ՊՂ, էջ 70-71): Բայց սա չի խանարել լ. Խաչիքանին, որպէսով հիմքից սկսի ճշշմարտութեան պարզուալ եւ, ըստ այդմ, խառասի Փէշիկեան Վարդապետին. «Անվիճելի իրողութիւնն այն է սակայն, որ իրականում առկայ է միայն մէկ զրառող՝ յամձին Ղուկաս Սերաստացու, որն ստեղծել է երկու սեփսու Դափր թէկի գլխաւորած Սիմիքի ագառագրական շարժումների պատմութիւմ ընդգրկող՝ Համառու եւ Ընտրածակ տարրերակներով» (ԴԲ, էջ 44):

Աւելի զարաւական է ամբողջավիճ մնացելուած այս նախադասութեան շարունակութիւնը. Ճիպէ Հ տարբեալը ու թէ այդ շարժումների պատմութեան նոր գրառում է, ինչպէս կարծում է Փէշիկեանը, և վերջնիս պարզապէս կրկնում է Փրոֆ. Արքահաւեանը, այլ ընդուրաձևով վերջնական խմանդրումն է Միկթարեան գիտնականների կողմէց՝ նախանասած լինելով այս հրատարակութեան է ամսագրութիւնը (ԴԲ, էջ 44-5): Փրոֆ. Արքահաւեանը բաւական յայստի պատմաբան եւ աղրիւրագէտ Աշոռ Արքահաւեանն է, որն իր կեննանութեան օրօք մի անդամ կարողացել է պաշտպանուել այս յանդիմակ մեղադանքից. «Ճնճն չըփենեց, թէ նրանք (լ. Խաչիքանն ու իր հեղինակակից Հ. Խաչատրեանը – Ա. Տ-Ն.) ի՞նչ պատասխան պիտի տան, եթէ մէկը յանկած հարցնելու լինի, թէ Արքահաւեանը իր ո՞ր աշխատանիք մէջ եւ ո՞ր էլում է անել այդ բանը» (Պատմա-Բանասիրական հանդէս, 1974, թիւ 4, էջ 203. այսուեւեան՝ ՊՇ): Անկան սրանից, մեղադանքը կրկնուած է, ըստ այդք՝ թէ Արքահաւեանը և թէ Փէշիկեանը, որ նորմակս այդպիսի բան չի առել, պաշտպանութեան կարիք ունեն: «Ը տարբեալի» հրատարակութեան համար պատրաստած լինելու մասին Խաչիքեանի մտքի առիթով Արքահաւեանը նշանակել է մի զարմացական հարցական (« նոյն սեղում», իսկ մենք ստիպուած ենք շխակ հարցնել:

Ա. Ինչո՞ւ Միկթարեան գիտնականների ներկայիս ժառանգներն այդպիսի բան չդիտեն (Հմտ. ՊՂ, էջ 1-239).

Բ. Միկթար Արքահայրն ու նրա ժառանգները 1700 թ. ի վեր տպագրել են բաղմաթիւ, յաճան ծառալուն զրեցի. եթէ այս գրքոյն էլ էին պատրաստել հրատարակութեան համար, յաման նախական գրքի առիթով Արքահաւեանը նշանակել է մի զարմացական հարցական (« նոյն սեղում»), իսկ մենք ստիպուած ենք շխակ հարցնել.

Գ. Միկթարեան գիտնականների մասնագրաբանում ինչո՞ւ չի մնացել նրանց վերջնական խմբագրման որեւէ օրինակ, ինչո՞ւ է արդ խմբագրման առաջին՝ մայր օրինակը 1759 թ. առաջ յայտնուել Զմիւռնիայում, նրանից արուածը՝ Ամստերդամուած:

Երկու էլ անց Խաչիքեանը կրկնուած է. «Բնութեան մէջ (sic!) առկայ է միարյ մէկ հեղինակ՝ յանձնի Ղուկաս Սերաստացու, որն ստեղծել է մորու տեքստ Դափրեկեան շարժումների պատմութիւնն ընդդիմոց՝ Համառու եւ Ընդարձակ տարբեալ հարցներով, իսկ ընդուրաձակը իր երկու շատ մասնակի լեզուա-ռական առանձայտակարիւմներով օժտուած սեփստերով ոչ թէ տարբեալ հեղինակներ է ենթարուած, այլ՝ միեւնոյն հեղինակի բացարձակապէս նոյն աշխատութիւմ՝ մէկի վերջնական խմբագրուալ» (ԴԲ, էջ 47): Օղի գէմ սուր ճօնող այս ամրողի նա-

խարսաւութիւնն ընդգծուած է, բայց մենք ընդգծեցինք այն հասուածը, որ նա-
չըրեանը իր տարրերակը հեղինակի մաքրագիր խմբագրութիւնից տարրերում է
(ակամայ) շատ մասնակի բնորդուածով: Մի այլ տեղուած նա թիրուած է Բ և Ը խըմ-
բագրութիւնների համեմատութիւններ, ընու որում ցուցադրելով միայն այն ըն-
թերցումները, որոնք իրենցից լիբուառուաճական տարրերութիւններ կամ շնորհման
են ներկայացնում, իսկ վերջում՝ եղբակացնում: Ծնագուային այս եղինու տարրե-
րակների ամբողջական ու մասնակիթու ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տախ միայն
այս պատկերը՝ զուգընթաց պատուական ծավալով, իսկ տարընթերցումների միայն
լիզուառուաճական առամենասակութիւններով: Հսու որում Ը տարրերակը իր գրական
մշակուածութեանը անձակագած բարձր է Յ տարրերակից (ՊԲ, էջ 48): այսուղի
անմիթասկ կածածիւթե է անօթաքրուած է: «Այս հարցուած եւս մենք տարածիտուած ենք Հ.
Արամեանի կածածիւթեց: տե՛ս Բամակէս, 1972, թ. 2-3» - որոշակի էջ չի նշել,
բայց անպայման նկատի ունի Միթիւթան վարդապետի եղբակացութիւնները Ե
հէտը (ՊՂ, էջ 91), որ վերը վկայակուչել ենք եւ որը հիմուուած է ծաւալուան հասո-
ւուանների ճշգրիտ սկզբուանքով արուած համեմատութիւնների վրայ, իսկ Լ. Խա-
չերեանի յարարարութիւնն՝ շարադրանքից պակած 5-7 բառանոց կազմակցութիւն-
ների անյաջող համեմատութիւնների:

«Եկեղուառուաճական մասնակի» տարրերութիւնների ակամայ ընդունումը մեր
հեղինակին չի խանապետէ, որպէսով կարողանայ պետէ: «Հարկ է նշան, որ բնագրի
հեղինակին չի խանապետէ, որպէսով կարողանայ պետէ: «Հարկ է նշան, որ բնագրի
հեղինակութիւն՝ անքանակութիւն՝ ճշտուածը ունի բնագրագիտական սկզբուաճա-
զարգաման այս երեք տարրերակների ճշտուածը ունի բնագրագիտական սկզբուաճա-
զարգաման յի վեճբանական ճշտուածին՝ իսկութիւնը գեներավ կը պարզենք, իսկ այժմ
էջ 48): Այդ տեքստատիքի ճշտուածը իսկութիւնը գեներավ կը պարզենք, իսկ այժմ
պատուածը ենք քննիլ նաև Գուլամիքեանի տպագրի հիմք ձեռագրի ինդիքը, որ
Խաչերեանի եռանդուան ջանքերի չնորուի դարձնէլ է իսկական անլուծելի հարց:
Խաչերեանի յառաջանակ անապահութեան ունեցել է Դավիթ Բէկու Գառամու-

թայտոնի պատուաճան Աշուա Յովշանիսիսանն ունեցել է Դավիթ Բէկու Գառամու-
թեան մի մեռագրի օրինակ, որը նաև համոզագրութեղի է հէնց արդ տպագրի հիմքը
տե՛ս Բամեր Երեանի համալսարանի, 1970, թիւ 1, էջ 90-111). Ա. Արբահամեանը
երկրորդի է այս փաստի արձանագրումը (տե՛ս նաև նաև նաև դարձիւ հայաստանի արձիւմերի, երկրորդի է այս փաստի արձանագրումը (տե՛ս նաև նաև դարձիւ հայաստանի արձիւմերի, 1972, թիւ 3, էջ 86-ը): այսուանենու, ՔշԱՀԱՆ էն Յովշանիսիսանին, թէ նաև սեւեռուն կարծիք է
արդէն դուշամիքեանի համարակալութեան հիմքում ընկած աղքիւը համարձու-
ունեցել Դուշամիքեանի համարակալութեան հիմքում ընկած աղքիւը համարձու-
ունեցել իր սեփականութիւնը համարհասած մեռագրը (ՊԲՀ, 1974, 1, էջ 210-1),
հէնց իր սեփականութիւնը համարհասած մեռագրը (ՊԲՀ, 1, էջ 215): Հիմք է ծաւայել Դուշամիքեանի համարակալութեան հիմքում ընկած աղքիւը համարձու-
ունեցել պատշաճ մեռով պատասխանը է եւ հերքել իր ընդդիմախօսների
Արբահամեանը բոլոր առանձնայատկութիւններով այդ մեռագրի ըստ էութեան
եւ որ քննագրական բոլոր առանձնայատկութիւններով այդ մեռագրի ըստ էութեան
տարրերում է Գուլամիքեանի համարակալութիւնից, հանւարար եւ՝ բայսուած
տարրերի համարակալութիւնից մեռագրի ըստ որի դա ոյքն մեռագրին է, որի, իբր,
որքաք է համարել այն սխալ կարծիքը, ըստ որի դա ոյքն մեռագրին է, որի, իբր,
հիմք է ծաւայել Դուշամիքեանի համարակալութեան հիմքում ընկած աղքիւը (ՊԲՀ, 1, էջ 215):
Արբահամեանը մեռով պատշաճ մեռով պատասխանը է եւ հերքել իր ընդդիմախօսների
պոլոր փաստարկները (ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 191-202), ի հաստատուած բնիվոլ նաև
բնիվոր փաստարկները (ՊԲՀ, 1974, 1, էջ 210-5 եւ ՊԲ, էջ 49-55): Սակայն, ի լուսուն դրա եւ ի պատասխան Արբահամեանի առարձութիւնների, կ.
Խաչերեան առաջարբել է մի քանի ինձնւած եւս, որոնցից մէկ եղմտուած նմրկա-
յացնելը եւ մեկնարանելը բաւարար է մնի իների համար:

Արբահամեանը ցոյց է տուեմ, որ մեռագրի տախտականից վրայ կայ ուու-
սերին, «Թոյլաստրուած է Գրաքննութեան կողմից»: 28 Յուլիսի 1868 թ., Թիֆլիս
սերին, «Թոյլաստրուած է», «Գրաքննութեան կողմից» կամ «Գրաքննութիւն» մակա-
նեւ՝ «Թոյլաստրուած է», «Գրաքննութեան կողմից» կամ «Գրաքննութիւն» մակա-

(ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 192-3): Ի պատասխան՝ Խաչերեանը շաբաթել է խնդրոյ առարկայ ձեռագրի և նրանից բխող տպագրի հետո՝ ոչնչով շառմազուող 3 մեծարքիր էջ (ԴԲ, էջ 55-8)՝ ապացուցեած համար, թէ մինչեւ 1875 թ. էջմիածնում հրատարակուած գրքերը ուստական պիտական գրաքննութեան չեն ենթարկուել: Անվախ ձեռագրի մէջ գրաքննից ամենայս միշտառութիւնների եւ նրա բարմաթիւ ստորագրութիւնների առկայութիւնից, համագործուութիւնի բառական էր մտածել միայն հանաւեալը. Գուլամիքեանցը էջմիածնի Մայք Աթոռի միաբան չէր, ըստ արդյօն էլ սկզբանակս կարող էր մտադիր լինել գիրքը տպագրել ոչ թէ Վաղարշապատուած, այլ թիֆիսուում:

Պարզ հարցն աւելի իճճելու ակնյայտ միտումով՝ Խաչերեանը բոլորովին անհիմ ցցոյց է տափաս, թէ ձեռագրուում ջնջումներն արուած են մի քանի եղանակով, մի քանի գոյնի թանաքով ու մատիտով, նաև՝ ռետինով, տարբեր մարդկանց ձեռողի, ապա՝ աելացանում. Ծջնուանների կամ հանումների դիմաց չկայ ոչ մի պաշտօնակամ վահերացում, որ յուշիմ, թէ դրանք գրաքննիչին են պատականում (ԴԲ, էջ 58): Նախ հարցնենք, ի՞նչ ի՞նչ են գրաքննիչի ստորագրութիւնները բոլոր էջների ստորին լուսանցներուու, ապա աելացնենք, որ երեւանում մենք հարաբորութիւն ունեցանք ուսումնասիրեալու Ծիստա-քննականի» մէջ օպուագրուուած բոլոր ձեռագրերի հետ նաև այս մէկը եւ համոզուեցնենք, որ ջնջումներն արուած են մի-ամ ռետինով և գրիչով, որի մնալանց յար են նման է գրաքննիչի մելանին:

Ապա Խաչերեանը գիմուտ է անհաւատալի հնարանքի. յայտարարում է, թէ այս ձեռագրի վերջուած եղել է Յովակիմ Ռիափոյէւեանի յիշատակարանը, որոյ նոյն-պէս արտագրուել է, բայց յետոյ (Ներկայ վիճակում) ռետինով անհետ ջնջուել է, թողնելով միայն յիշատակարանի վերջին պարբերութիւնը (տե՛ս թթ. 45ա-58ը)... (ԴԲ, էջ 58): Պարզապանենք. ձեռագիրն ունի ջնջումնեղ 48 թերթ, թնադիրն աւարտուում է 42ր երեսն (էջ 84), որի ստորին լուսանցի աջ անձինուում յաջորդ էջի առաջին բառի ակիզն է՝ «Ցիշաւ[տակարան]», ասմայն յաջորդ թերթը՝ 43ար (էջ 85-6) մարդու է՝ նրա վրեան որեւէ բառ չի գրուել, առաւել եւս՝ ռետինով չի ջնջուած: Խոկ վայս երեսն որեւէ բառ չի գրուել, առաւել եւս՝ ռետինով չի ջնջուած: Խոկ վայսի ասմանը յիշատակարանի վերջին պարբերութիւնը (44ա), որորովհետեւ ասաւացուուն հաւատարեալ եղէք...», ընդամէնը աւետարանամկան բաղուածք է (Մատթ. իի 21 և 23). այսինքն՝ գրիչը սա պատրաստի վերցրել է իր գաղափար օրինակից՝ մտադիր էր սրանով աւարտել նաև, իր յիշատակարանը, «որ ի՞նչ որ պատճառով այդպէս էլ չի գրուել: Բայ այսմ, չ'արժեր ասել, թէ Հարց է ծաղուած, գրաքննիչը ի՞նչո՞ւ եւ ի՞նչի՞ց դրուուած պիտի ռետինով երեւ մատագում ջնջու...» (ԴԲ, էջ 58):

Այս կարգի «փաստերի քննական համեմատութիւնից» Խաչերեանը հանգում է այս «հետեւութեան», թէ ձեռագրի մէջ ջնջումներ արել են նրա տարբեր ժամանակների տէկիքը՝ միշտ համեմատելով Գուլամիքեանի տպագրի հետ, ջնջուելով այն ամէնը, ի՞նչ որ ձեռագրուու տարբերուել է տպագրեց (ԴԲ, էջ 59): Սա նոյնակս անհիմ յարտարարութիւն է. ձեռագրուու եղած բոլոր ջնջումների լուսանկարները հրատարակուած են Ա. Արքաւածեանի յիշեալ պատասխանի մէջ (ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 193-200), իսկ նրանք այլպիսի հետեւութեան հիմք չեն տալիս:

Մեր հետինակը շան ինքնարառուուկ եղանակով համեմատում է ձեռագրի եւ տպագրի տիողուաթիւթիքը, շեշտում Գուլամիքեանի՝ բնազիրը անաղաբորէն հրատարակելու թախմանդրութիւնը վկայող ամի փաստը, որ նոյնութեամբ վերաբերել է իր տպագրի հիմք՝ մեղ չհասած ձեռագրի խորագրուու եղած գվարդապետիք բառը (ԴԲ, էջ 59-60), մինչդեռ այդ բառը չկայաց իսկ ասմանը կամ խոսնենք գվարդապետիք իսկ ասմանի միշտ իսկ ասմանի միշտը պիտի ռետիք երեւ մատագում ջնջուած կարող ասմանը: Այս հարցերի մասին կը խոսնենք գվարդապետիք ասմանի միշտը իսկ ասմանի միշտը պիտի ռետիք երեւ մատագում ջնջուած կարող ասմանը: (ԴԲ, էջ 60-62)

եանի յիշեալ յօդուածի 6րդ, 2րդ և 3րդ լուսանկարների հետ (ՊՀԲ, 1974, 4, էջ 200, 194, 196):

Այս ատիթով պարապարակ առաջնայիշ-ը եւ են հետևող ձեռագիր մի համեմատու-
ման բաղմաթիվ փաստերից մէջկը- տապարի եւ ինչեւ ձեռագիր մի համեմատու-
ման բաղմաթիվ փաստերից մէջկը- ուրե զուգացրուած են Գուլամիրեանի բանգիրը (չչը նշուած է Հ.
թիւն (ԴԲ, էջ 52), ուրե զուգացրուած են Գուլամիրեանի բանգիրը (Կրկին պարզցիցնէ՝ 41ա). վեր-
պարապեցնէնք՝ 75) եւ Եղիշաններեանի ձեռագիրը (Կրկին պարզցիցնէ՝ 41ա). վեր-
պարապեցնէնք՝ 75 եւ է ցամաւ ստրուկ այլազդեաց, գրաքննէլը վերջին բառը բահան-
չին ինչ է Հինգը է. ցամաւ ստրուկ այլազդեաց, գրաքննէլը վերջին բառը բահան-
չին ինչ է Հինգը է եւ վերեւում դրել իր տախարկած՝ «անօրինաց»: Խարամին բա-
զագծով ջննէլ է եւ վերեւում դրել իր տախարկած՝ «անօրինաց»: Խարամին բա-
զագծով ջննէլ է եւ վերեւում դրել իր տախարկած՝ «անօրինաց»: Խարամին բա-
զագծով ջննէլ է եւ վերեւում դրել իր տախարկած՝ «անօրինաց»:

երորդը, որը համապատասխանում է նաև Հնդիկակալին խորագրին (Պ2, էջ 143), սակայն հրատարակիչը ձեռագրերին ստուգում է թաքցնել իրենց ունեցածը, որպեսզի շարադրանքում դժվար գուշամիրեան հրատարակի խմբագրած՝ ձեւադրուած խորագրը: Խնչո՞ւ - պարզ չէ:

«Դիտարքնախանճ այս սկզբունքով առաջնորդուելուց յատոյ չ'արժեք ծաղըն Ա. Արբահամեանի համեմատութեան արդիմըը (նրա խօսքի մէջ էլ ծղած հակառակի տարինել եւ շարադրնայա վրան՝ ԴԲ, էջ 63), թէ դրաֆնիչից թոյլառուութիւնն առանց յետոյ Գուլամիրեանը Շտապադրութեան յանձնաւ օրինակում չէր կարող կատարել վօմական ուղղումներ, տեղանունների ծառումներ եւ այլն. այսպէս օրինակ, Սիսան անեւու բոլոր դէպագրուած փոխել է Սիսական, Շնչէք անունը՝ Շնչունայր...» (ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 105): Արբահամեանի այդ խօսքը պէտք էր հասկնալ այսպէս: Իր հիմք ձեռագրի կրկնի շնորհարելու համար վր խալ ձեռքով արել է նոր ընդօրինակութիւն եւ դրա ընթացքում էլ արծու այն անէական փոփոխութիւնները, որոնցով այսօր տպագրից տարբերուած է իր հիմքից՝ Ցովհանիսեանի օրինակից: Փոփիութիւնները նա կարող էր անել նաև շարուածքը սրբագրելու, սակայն չի համարկան է, որ իր ճեռուուն եղած գոնէ հարիւատանու ձեռագիրը տար տպագրական ներկից ու կապարից մշտապէս մրուուուղ ճեռուուրկ դրաւագին: այսինքն՝ Արբահամեանի սամած՝ Շտապադրութեան յանձնուած օրինակներ այն էր, ինչի գերեւ այսօր կատարուած են տպարան յանձնուող միքնաւորութիւնները:

Գուշամիրեանի ունեցած հիմքի եւ նրանից արտածուած տպագրի տարբերութիւնների՝ Արբահամեանի Բուլարկուամը կարող ենք շարուածքնել մեր պարզած օրինակներով, բայց անհմասան է: Վարճ անենք, որ նախորդ դարի մեր բազմաթիւ ցղագէտներին նման՝ Գուլամիրեանը եւս բաւական ազատ է վարուալ իր հրատարակի մասպէրի հետ, յախախաց նկատելի է Հնդիկակալին արեւմտահայ ձեւերի փոխարինուամը արեւելահայերեններով: պէտք է բէդ, կանչու Գիեանջայու, Ճիւտանչը Զիւանչը, Պայշինուուր - Պայշինուուր, Ճիւղայ - Զուղայ, սուլտան - սուլթան եւ այլն:

Իսկ Խաչեանի պաշտամուքը Գուլամիրեանի եւ նրա հրատարակութեան նկատմամբ հասնուած է սրբացման՝ նրան դարձնուած է հայ բնադրամիտութեան սուրբը: «Գուլամիրեանը ինեւամիտ է գտնուել Հրատարակութեան համար հիմք ընդորինակութիւններից մէկը» (ԴԲ, էջ 45): Նմատենք, որ նա ուրիշ էլք չունէց: Առաջնին երկու տարբերակների եղանիք ձեւանդքերը նրան անբայս էին, նաև՝ հասու չէին), «Տափազանց ընութեագրական է Գուլամիրեանի՝ բնադրի անազարուորչն Հրատարակի ուղամիդրաւիլը... թողել է նոյնութեամբ, որ հարազան մայ իիլք ծառայած ձեռագրին... բնագիրը հրատարակն է աշնպէս, ինչպէս ներկայացրուած է ձեռագրուած» (ԴԲ, էջ 59-60): Այսպիսի վերաբերունքի դէպուատ արժէք աւելի ուշադիր կարդալ սիրած հրատարակի առաջարանը եւ այստեղ նկատել արս ինստուվանութիւնը: Վարմենով եւ ենտաքրքը ուելիով լամի մը յաւապի տեղերում, գտանք ահա այս ամենասույզ օրինակը, ի վերջոյ որբան կարող էինք կատարեցինք» (Գուլ. էջ Ժ-ԺԱ. ընդգծուածը մերժ է - Ա. Տ-Ն.): Սա նկատենոց յատոյ վարելի էր վերցիւն, որ Երևանի շորս և Լենինգրադի մէկ ձեռագրերոց միջն 1900ական Բուլամանները պատվանուած էին անհատ մարդկանց, ենթադրել՝ որ Գուլամիրեանի մեռքի տակ եղել է մէկից աւելի օրինակ, եւ շատել, թէ նա չիր տրամադրութեան տակ չընենալուով այլ տարբերակները, այլեւ՝ որ Ալ. Ցովհանիսեանի ձեռագրին Համբիլինոյ ընթեցուամենց ունեն նաև ձեռագրանքան միւս ընթեցուամենց (sic!)» (ՊԲՀ, 1974, 1, էջ 2(1-2)): Խոկ դրանից յետոյ աւելորդ կը մնէք նաև այս հացածուածը: «Հարկ է արժանադրել, որ Ա. Գուլամիրեանը առաւել լայնախոն եւ ապնիւ մտաւորական էր, քան նրան ամհարկիորէն մեղադրանքները վարժուած են» (ԴԲ, էջ 53): Գուլամիրեանի սրբացման

կամ իսանուականացումը կատարուել է արդարացնելու համար այն տաննեան դէպ-քէրը, երբ միայն նրա տպագրի ուժացած ճեղուարութիւնը լինեցաւուը ըստ բարձրացուը զրուել է շարադրանիք մէջ, իսկ տպագրիթեցումը մասնի մէջ յամախ չի նշուել նրանց ճեղուարական հիմքի չըսոյցըթիւնը : Շարուանակինք. Համաձատողը լինեցաւում է առաջարկ ամանապատճառականներու համար մատիչայլ հանել է Եղվաններանիքի ճեղուարից այն հատակածը, որ չկա Գուլաշիբանիք հրառարակութիւնում (ԴԲ, Էջ 61): Այսու ասիկուած ենք մերուանից. Ըի սկզբանի եղել է հրառարակութիւնը Գուլաշիբանիք, ապա՝ հեղինակութիւնը հօրդ Չովասու Սեբաստուույ:

իսկ այժմ ներսութեան վեցըն օրուք չուն (Գ-2) տառածք, ոչ ուրեմն այս տասը տարբերակները, որոնք ներկայացնուել են. **(Ա)** Քնանակն ընաբերակի փառքը՝ մասն համար համեմատութեան ձեռագրերն ու տպագրի տարբերակներն եւ ըլ. Օժաման համար համեմատութեան ձեռագրերն ու տպագրութիւններ, որոնք սերուորն առելուել են զննական դաշտ ձեռագրի եւ տպագրութիւններ, որոնք սերուորն առելուել են զննական դաշտի հետո խորացների ներքոյ: Սկսնեց երկրորդից եւ տեսնենք որ այստեղ նշանագրի հետո խորացների ներքոյ: Սկսնեց երկրորդից եւ տեսնենք որ այստեղ նշանագրած են. ի = Մատնեանարան Ա. Ղազարու, ձեռ. թիւ 2085, ց = նոյն մատնագրան, ձեռ. թիւ 620, ի = Մարի Բրասէի Փրանսերէն թարգմանութիւնը, ի = Զամշնանց, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 784-800: Պայմանանիշը լեթարգերէն տալիս, որ սրանք եւս համեմատուել են բնագրի հետ: Հայած որութիւնն ամեր տրամադրանական է հեղինակի սեռագրիը, սրանից քառուութ: Զամշնանիշը հաստարակութիւնը եւ, առաւել եւս, Փրանսերէն թարգմանութիւնը համեմատին այս ձեռագրամասիրի հետ, որը համարել ես հեղինակի մաքրագրից առելի բացքը դրանին մշակուածութիւն ունեցող, նոյնակի հեղինակային տարրերակներից ըլլուզ:

Այսուամենայինք, եղին պայմանակշերը փնտռեցինք բնագրի բոլոր էջնորդ տարընթեցումների մէջ, սակայն որեւէ տեղ չնկատեցինք նրանց գոյութիւնը։ Ենթագրեցինք, որ օգտագործուած կը լինեն ժանօթագրութիւնների մէջ, սակայն սրանք էլ գերազանցապէս տեղագրական կամ պատճախական են, այսուղեւ զուանք միայն Փրանսերէն թարգմանութեան մէջ եղած թիւրընկայումների կամ սխալուանքների յաճախաղէպ մատնանշումներ։ Բայց այս տրամարանութեամբ օժանդակ աղբիւնների շարքում պէտք էր նշել նաև նոյն ժահօթագրութիւնների մէջ յիշառակուուած բոլոր դրբերն ու յօդուածները։ Աւրեմն՝ «զիտա-քննականի» համար ի՞նչ են նշանակուած այս զօտներակ մէռագրիներն ու տպագրութիւնները, առաւել եւս՝ նրանց պայտանանշները։ Գուցէ ընդունենք, որ սրանք թուարկեւել են համեմատուած միաւորների իրական քանակը վեցից փոփաքէն տասն ներկայացնելու համար։

Դառնանք իրապէս համեմատուած օրինակների բնորոշումներին, այսուեղ եւս ակսելով վերջին միաւորից. F = Մաշտոցի անուանն Մատնադրաբան, թիւ 10759. չունի յիշառակարան։ Մայն պայտակ։ Սա այն նոյն ձեռագիրն է, յանուն որի արժէջրկման ապարդիւն ջանքեր են թափուել դրբերի նախորդ աւելի քան 11 էջում (ԴԲ, էջ 49-63), այսինքն՝ Ա. Յովհաննիսանի օրինակն է, որի թուամարը, շփոթեցնելու համար՝ թիւթեօրէն դրափուուած է՝ 10579ը դարձուած է 10759, նաև՝ մի խօսք անդամ ասուած չէ ձեռագրի արտաքին եւ բնագրական յատկանչների, թիւի կամ ամբողջական լինելու մասին, չի ասուած նաև այն մասին, որ Գուամիթանի տպագրի առաջն յաւելուածը՝ «Ըեւոնի վեցերորդ արքային ջայոց մահուան քրայ քանի մի տեղեկութիւններ, հանդերձ թարգմանութեամբ» Խ բարեյիշատակ հաշտառու դպրէ Արովեան (էջ 81-83) կերպուած է Հէնց այս ձեռագրից (թիւ 10579, 44ր-6ա) և որ այս մասնիկը Դաւիթ Բէկի Պատմութեան ըրեւէ այլ օրինակի մէջ չկայ։ Այս ձեռագրի մասին մեր ակաման երկարած նսօնն աւարտենք նրա պատաքն յատկանչների համարու ներկայացմամբ։ 46 թերթ, թուղթ, 16,7×10,8 հրդմ., միասիւն, նոտրդիր, չղում՝ 21 տող, ժմ դ., յիշառակարութիւն՝ լու (1868 թ., Թիֆլիս, գրատճնիչ)։

Նկատենք, որ հիմնագանուած արտաքին յատկանչներ արտայայտող եւ ներքին ու այլ կարգի անհրաժեշտ տեղեկութիւններ չեն բերուել նաև համեմատուած միւս ձեռագրերի մասին։ B = Մաշտոցի անուանն Մատնադրաբան, թիւ 4598, C = Մատնադրաբան, թիւ 3297, D = Մատնադրաբան, թիւ 6835, E = Լինինդրադի Արեւելագիրութեան հիմնարկի Բ-29 (այս թիւը անխստիր ներկայացնել է Վրեպակով՝ B-129, իսկ վրաբակը զալիս է դեռևս Ա. Արբահամեանից՝ ԲՀՀ, 1973, 3, էջ 86)։ Նկարագրութիւնները թերթ լինելը ցոյց տանք միամբ մի օրինակով։ Ե միաւորի նկարագրութեանը ունիրուած է 15 տող, թուամ է այն ներկայացնել է բաւական մանրանասն։ Մտուցենք առաջն իսկ բացարութիւնը։ «Թերթի է պակասում են երկորոր գլխից՝ 53-65, իսկ 3րդ գլխից՝ 56-67 պարբերոյթները, ինչպէս եւ վերշաբանութիւնն ու Անուանք զօրապեսացն եւ զօրացն Դաւթի ի զանազան տեղին» գլուխը։ Լրացնենք. ձեռագրին ունի դրչի նշանակած էջահամարներ, ուրողից պահպանուած են 1-22 եւ 27-42, 23-26րդ՝ 4 էջի կամ երկու թերթի պահպան Համապատասխանուած է Հրատարակութեան էջ 114¹²-122¹⁴ մասին՝ 90 տող։ Վերջից պահպանուած է Հրատարակութեան էջ 148¹⁷-160²¹ մասը՝ 179 տող, այսինքն՝ մոտ 8 էջ է թերթ։ Բայց այս մկրնագրէն ձեռագրին ունիցել է 50 էջ կամ 26 թերթ (առաջն թերթը գրելէ չի էջականի)։ Կարծուած ենք՝ որեւէ մէկը չի ասի, թէ այս լրացնեմը ընագրագրիտական արժէք չունի։

Բոլոր ձեռագրերը նկարագրութիւնները կարողի է լրացնել այսպիսի անհրաժեշտ մանրամասներով, բայց դա մեզ կը չեղի մեր հիմնագան ասելիքից, ուստի թողնենք զա եւ ուշք գրանենք մի այլ հանդամանքի քրայ։ Ե ձեռագրից Համեանյան համապատասխան արժէք չունի։

բերում է Շնիկը անուանը, որ Գուլամիրեանը դարձրել է Հայրաշէն, Շէնհայր կամ Շնիկայր, իսկ Խաչերեանը պահել է ձեռագրական ձեւը։ Մնացած 15ը ներկայացնուած ենք Ընթերցողի ուշադրութեանը (Ընթերցումներից առաջ տալիս ենք Խաչեանի էշահամարն ու տողահամարը, Գուլամիրեանի՝ միայն էշահամարը)։

ԽԱԶԵՐԵԱՆ

- 70⁹ Թուականութեանն
- 70²⁰ Թարթառ
- 70²⁷ Հարիւրերորդի
- 72¹¹ Հասանել
- 72²⁰ Առւս
- 72²⁸ ել
- 72³² տանուտերանցն
- 76⁴ Անել
- 78¹¹ զօրաւորքն
- 78¹⁸ զօրաւորաց
- 78³⁰ ուրացողին
- 82¹⁰ ի գիշերան
- 82¹⁵ զենզ
- 82²⁰ պաշարէր
- 84³ ժողովել

ԳՈՒԱԿԱՄԻՐԵԱՆ

- 1 Թուականութեանն
- 2 Թարթառ
- 2 չի՞
- 3 հասանելի
- 4 չի՞
- 5 եւ
- 5 տանուտէրանցն
- 5 Անիլ
- 8 զօրաւորք
- 8 զօրավարաց
- 9 ուրացող մարդուն
- 10 չիշերայն
- 10 զնեզ
- 11 պաշարել
- 11 ժողովել

Առաջին հերթին նկատենք, որ Գուլամիրեանի՝ ընդգծուած երեք ընթերցում-ները ճիշտ են, նոր հրատարակութեան մէջ նրանց փոխարինողները՝ սխալ, ապա՝ կրկին զարմանալով գլխուա-քննականին տարբերութիւնների սակաւութեանը եւ ցածրաժամկետութեամբ, հաւասարով հանդերձ, թէ Գուլամիրեանի տպագրին օիր Հիմքում դրուած ճենագրի տարբնթերցուներով չափ արժէքաւոր էն, աւելի զարմանանք այն հանգամանքի վեցայ, որ անկասահած Հայրնասէք, բայց նաեւ ժմթ գ. կէ-սերի սովորական «գրագէտ» լինելով, Գուլամիրեանը գրեթէ մեր օրելի ոմբուժմներին համապատասխան՝ բարձր պատրաստութեան ունեցող բնագրագէտ էր։

Այս բաղդաստութեանից յետոյ ստիպուած եղանք «գիտա-քննականը» համեմատել նաև վենետիկեան հրատարակութեան հետ պարզուեց, որ տարբերութիւններն աւելին չեն, քան՝ արձանագրուած են վենետիկանին եւ Գուլամիրեանի տպագրի միջեւ (Հմտ. ՊՂ, էջ 198)։

ԱՐԱՄԵԱՆ, էջ 147

- առ. 2 առաջին
- 3 թէ ո՞րպէս եւ վասն է՞ր եղեւ մուտն Դաւթի Գէկին ի Ղափան
- 4 բնակիչք
- 7 Ղանտահար
- 9 առնուլ
- 10 Հիւսէին
- 11 Թուին

ԽԱԶԵՐԵԱՆ, էջ 70

- առ. 1 առաջնորդ
- 2 թէ վասն է՞ր եւ կամ ո՞րպէս եկն եմուտ Դաւթի Բէզն ի Ղափան գաւառ
- 4 ամենայն բնակիչք
- 6 Ղանդահար
- 8 առնուլ իսկ
- 8 Հուսէին
- 9 Թուականութեանն

Աւելի համեմատել չարժէք, քանզի սպառցի մինչեւ վերջ պատկերը նոյն է. այսինքն՝ ըստ կութեան դորձ ունենք Գուլամիրիանի տպագրի աննշան չափով գոտի գոխուած՝ զգիտաբնական» հանդերձով վերաբաստարակութեան հետ:

Այժմ մեր խոստման համաձայն անդրադառնանքը բնագրի ակտուածքն այն մասին, որ Գովազմիթիքանի տպագրի տիտղոսաթիթերն է. այսաեղ էլ նկատենք, որ նոր հրատարակութեան մէջ (ԴԲ, էջ 68) այն տարրներիցուումնիր չըսնի. ըստ այսու պարտաւոր ենք հասկանալ, որ այս մի քանի տողում բոլոր որինակները տառացի համապատասխանում են իրար: Տարրորինակ թուաղու համերականութեանը ըստիզին անպայման արժէր. ստուգեցինք եւ ստիպուած ենք ներկայացնենք Խաչիքանափառ անդրադառնանքը և անդեմասուութեան արդի մէջներիցուումնիր հրատարակութեան տիտղոսաթիթերը՝ մեր համեմատութեան արդի մէջներիցուումնիր հրատարակութեան արդի մէջների նշանակել՝ հրատարակութեան արդի մէջների նշանակել՝ համեմատելի են միայն ABDF նի. Ըստ Ե ճնուագրերը սկզբից թերի են, ուստի համեմատելի են միայն ABDF օրինակները:

Խորագիր «գիտա-ֆննական» բնագրի

1 ՀԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴԱԻԻԹ ԲԵԳԻՆ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՆ ՀԱՅՈՑ

- 1 Հայութ 1835:
2 ՂԱՓԱՆԻ, ՈՐՔ ԵՆԵՑՆ ԸՆԴԴԱԵՄ ԹՈՒԻՐԳԱՅ Ի ՄԵՐՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻ,
3 ԱՅՆ Է՝ ԱՅՍԻ ՏԵԱՆԻ 1722 ԵՎ ՀԱՅՈՒ 1171:
4 Զորս ետու գրել, որք ի պղպանի մինչեւ ցվախճան յառաջադէմ լեռալք
5 Ենա յամենայն պատեղազմուն եւ ամբանատես կրացն եփելոց, այսինքն՝
6 Ստեփանոս Վարդանանեան, որ ի տանէն էր Ծառումենան, ի գաւառէն Փոքր
7 Սիւնեաց եւ յուանէն եկդաստանաց եւ այլ ոմանց ընդ նմա:
8 [Գրառութեամբ ՂՈԽԱԿԱՍՈՒ ՄԵԲԱՍԱՑԻՈՑ] Վարդապէտի

Արդիւնիք մեր համեստության

- 1 A Դասիք Բէջ Ծնտիր DF Գիրք որ կոչի վին ընտիր B չո՛ւ ընտիր Ե՛ր Վէզըն
  - 2 D Բէկին BDF պատշբազմաց ADF հայոցն
  - 3 ABDF Ստովանու
  - 4 BDF չիք այն է... 1711
  - 5 B ցլազճան
  - 6 B Իմաստանու A Վարդանիսեան Բ Վարդանիսեան D Վարդանիսեան
  - 7 B Ստովանու B Այլք ABDF ոմանք
  - 8 BDF չիք վարդապետի

Նախ առանք, որ խորապեսը վերջանիչով չպահպան է աւագանք, ապա համեմատութիւնը, նաևինք. եթէ Հրատարակիլը նեղութիւն կրեք Գատարելու այս համեմատութիւնը, նաևինք. Ամողութէր, որ իր տպագրած դրբի ու պազտի ու տփառապետքի վրայ դրուած կը համոցութէր, որ բանի բառերը տրես ձեռագրութ վիճայուած չեն՝ կամ միանի Գուշակը ԲԵԿ և Անտիք բառերը տրես ձեռագրութ վիճայուած չեն՝ կամ միանի Գուշակը ԲԵԿ և Անտիք բառերը տրես ձեռագրութ վիճայուած չեն՝ ապա իսկ յաւելում և ամբիքանի տպագրէ ի վազի ու տփառապետքի վրայ, այսինքն՝ նրա իսկ յաւելում ներն են: Զէր գժեառանան որոշել, որ ԲԵԿին վաս ԲԵԿին ընթերցումների նկատ մամբ նախընթերցի է գործի և հերթինակի և իր համեմատած ձեռագրերի նախօրի մամբ գործէ՝ Միթթարեան Վարդապետի համար ընտանի ՊԵԿին ձեւը: Գարուառոր նակի գործէ՝ Միթթարեան Վարդապետի համար ընտանի ՊԵԿին ձեւը: Ի կը մինե՞ք նախընթերցի նաևս պատիքազմաց հայոցն ձեռագրական ընթերցումը, իր ուստափործած բոլոր ձեռագրերի ևս տպագրի ուսնեցած Խափանի բառը չէր փոփառ ուստափործած բոլոր ձեռագրերի ուսնեցած Խափանի բառը նաևս ձեւով: Ի վերջոյ, գժուար ընդինքի արեւելակայ աշխարհաբարդ Ղափանի իմքնանար ձեւով:

ՀՅՐ լինի հառկանալ, որ ի մերտամ ժամանակի կապակցութեան բացատրութիւն Տըրդ տողը՝ այն է... 1711 նորովէս որեւէ ձեռադրով վկայուած չէ. այսինքն՝ կրկին Գուլամիրեան-Հրատարակչի յանուանն է, անկախ մինչեւ օրս եղած քննադրումներից ու քննութիւններից, նրա յաւելում կը համարէր նաև վարդապետի բառը՝ ամբողջ 8րդ տողը կ'առնէր իր ուղղանկիւն վակագերի մէջ եւ այն։ Այս ամէնից յանոյ կը կարողանար ստուալ այսպիսի նորոգիր. Շնիրք որ կոչի Պատուքը իմ Դաւիթ Պէկին եւ պատրազման հայոց հափանու, որք եղեն ընդդէմ քարքարաց ի մերում ժամանակի, որով վերաբաննան է կը լինէր համեմատուած ձեռադրերի նախօրինակի մօտաւոր խորագիրը։ Ասպ յիշալով, թէ ձի դ. ընթացքում որքան գիրք է ապազդուած Ծիրեւ որ կոչւն խորագրային կիսուածքով, կ'աշխատէր դասնով ամբազեւել իր անյանող տեսափեան այն միասին, թէ «Ը խմբագրութիւնը Միիթարեան վարդապետների վերջնական խմբագրումն է՝ նախատեսուած տպագլելու համար»։

«Գիտա-քննականի» յաջորդ առաւել նկատերի կտտն այն է, որ բազմաթիւ դէպէրում ձեռադրերի մեծ մասը, երբեմն բոլորը կամ նրանց հետ նաև ուղարկիրը ունեն մի ընթերցում, իսկ շարադրանքի մէջ դրուած է մի այլ տարրերակի։ Հստ որում, արգանի գէպէրերում շարադրանք չլուծուած ընթերցումների մեծ մասը համընկնուած է հեղինակային մաքրադիր տարրերանի (ձեռ. թիւ 620 կամ, ըստ Խաչերեմանի՝ Բ խմբագրութիւնի)։ Համապատասխան բառերին։ Ներկայացնենք այդպիսի ընդ ամէնը տառան օրինակ (նաև բերում ենք զգիտա-քննականին) էջն ու տողահամարը, ապա՝ շարադրանքի մէջ եղած ինդրական բառը, նրա դիմաց՝ ձեռադրերի պայմանանշերը եւ տողատակ իշեցուած ընթերցուածը, վերջում էջն ու տողահամարը Հ. Ս. Արամեանի հաստարակութեան, որի շարադրանքի մէջ զգիտա-քննականի տողատակ իշեցուած ձեւն է)։

128³ բէդին BCDEF պէկին 168³

128¹ թփանքաց CDEF թօւփանքաց 168²⁰

130⁸ թափէին ABCEF թօթափէին 169²

130²⁰ թմրկաց BCEF զօսերաց 169¹⁵

130²⁴ զզանդակի BC զզանգական 169²⁰

130²⁹⁻³⁰ ամէնին եւ ոչ զանդիտէին ACDEF չի եւ ոչ զանդիտէին 169²⁶

132²¹ սալէցան ABDEF արիեցան 170¹⁷

132²⁴ կոսորածն BCDE կոսորած 170²¹

132²⁶ ցընկերն BEF ցընկեր 170²²

134³ վերս ի վերայ CDEF վիրաւորս 170³¹ եւ այլն։

Բերուած օրինակները քաղուած են ընդ ամէնը երեք էջից։ Հնման վիաստերի առաստեթինը մեզ հարկադրեց բնադրի ամենատարբեր մասեր համեմատել Գուլոս-միքանի տպագրի եւ ձեռադրերի հետ։ ամէնուերեք ցաւով արձանապրեցինը դոյլութիւն ունեցող ընթերցումների լրիպաման կամ անտեսման բազմաթիւ դէպէրի, չէին պակասուած նաև ինքնանար՝ չերտած ընթերցումների յօրինուածները։ Ի վերջոյ, սահիպուած եղանք ընթերցողին կատարեալ պատկերացում տալու համար իրբեւ ճաշակ ներկայացնել ստուգուած հատուածներից մէջը։ Պահպանուած հինդ ձեռագրերից երեքը բնադրի այս կամ այն հատուածում թերի են, այդ պատճառով ընտրել ենք այնպիսի մի մաս, որը բոլոր ձեռադրերում կայ, այն է՝ նըրորդ գլմի 1-7 պարբերութիւնները (Դի, էջ 124¹⁻²³, 126¹⁻²⁸, 128¹⁻³՝ ընդ ամէնը՝ 54 տող)։ Բնադրիը թերուած եւք Հգիտա-քննականումն եղածի պէս՝ անփոփոխ (էջահամարները չնշելով, տողահամարները նշանակուած ենք անխորի՝ 1-23, 1-28, 1-3)։ տողատակ

ձախ սիւնակում գնում ենք լ. Խաչիքեանի համակած տարբնթերցումները, աչ սիւնակում՝ մեր համեմատութեան արդիւմք:

Զախ սիւնակում ընդգծել ենք այն պայմանանիշերը, որոնց ձեռագրերում չկան հրատարակչի ներկայացած ընթերցումները, նոյն սիւնակում պայմանանիշերն ու ընթերցումները միահամանակ ընդգծել ենք այն դէպօքերում, երբ արդիսի չերն ու ընթերցումները չկան ընդհանրապէս: Այս մեր կազմած սիւնակում ընդգծել ենք այն ընթերցումները չկան ընդհանրապէս: Այս մեր կազմած սիւնակում ընդգծել ենք այն պայմանանիշերը, որոնց ձեռագրերի տարբերակները հրատարակիչը չի նկատել կամ չի նշանակել.

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

- Թէ ԶԱՐԱՐԻ ՕՍՄԱՆՑԻՆ են են երրուս ի ԱՓԱՆ: Են թէ ԶՈՐԻՔԱՆ
- ՄԱՐՏՍ ՎԱՏԵՐԱՆՑՄԱՅ ԵՏՈՒՆ ԸՆԴ ՆՈՍՍ ԴԱԼԻԹ ԵՒ ՔԱԶ ԶՈՐԱԿԱՆՔ
- ՆՈՐԱ: Են թէ ԶՈՐԻՔԱՆ ՄԵՆԱՄԵՆ ԵԱՂՑՈՒԹԻՒՆՍ ԱՐԱՐԻՆ Ի ՆՈՍՍ:
1. Յամի Տեղան 1724ին եւ ի Բուժին Հայոց 1173ին, սուլթան Ալմէտան օսմանցւոց, որ բոնակալեալ ունչը ի Պարսկական ծոցին Ռէկիանուու մինչեւ ցելիքիս, եւ անոնի մինչեւ ցելիքիս եւ մինչեւ մինչեւ ցելիքսու եւ ցելիքիս, եւ անոնի մասն Հայոց, եւ զայլ բազում ազգա, ցրուոր ծովն Գանտոսի, եւ զայլ անոնի մասն Հայոց, եւ զայլ անոնի մասն Հայոց, ի բրեւ լուէր զվարումն Պարսկ արքային ի Հայունի աթոռուն, խորհեցան:
11. Պէտք եւ ից առաջանածք յինքն գրաւել գտէրութիւն զայն:
12. Ուստի հրաման ատայր իշխանի զօրուն՝ ելանել զօրաժողով մինիւ
13. յամենայն աշխարհաց եւ երթալ հասանել ի վերայ Պարսկ եւ ունիւ
14. գաղաքար նոցա: Եւ ել նա ըստ հրամանի արքային անթիւ եւ անհամար զօրօք ի կողմանն Մեծին Հայոց, որ ի վճակի Պարսկ: Եւ ուր ուրեք զօրօք ի կողմանն առանձին զամենայն գիրակաց իւրեանց, եւ հասանէին, ի սուր սուսերի սառանէին զամենայն գիրակաց իւրեանց, եւ համենայն զամենայն բարուոր բարուու աւարաւ ամ յամէ, մինչեւ յղիպան զօրքն ամենայն զամենայն բարուոր բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան 1728ին զամենայն բարուոր բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան գարդամացան եւ լցին զամենայն բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան 18. գարդամացան եւ լցին զամենայն բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան 19. զամենայն բարուոր բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան 20. զամենայն բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան գարդամացան բարուոր բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան 21. զամենայն բարուոր բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան 22. 3. Արդ՝ սովոր իրեւ այսպէս զօրացան ի կողմանն յայնութիւն, եւ 23. զմայրացացն երեւանայ յետ բազում ժամանակաց պաշարմանն սախն եւ կամացացացն երեւանայ յետ բազում ժամանակացն: Ապա յամի Տեղան 1728ին 1. զամենայն բարուոր մասին ի սուր սուսերի մաշցին: Ապա յամի Տեղան 1728ին 2. եւ ի թուականութեանն Հայոց ԱլՇին անթիւ անհամար զօրօք ի Սիւնեաց 3. աշխարհն մինչեցան եւ կարան յամենայն կողմանն զերկիրն Դաւթի, 4. զեօթնաբերդ գաւառն Ղափանու:
4. Յամի առաջան բարուոր բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան առաջան զամենայն բարուոր բարուու ամ յամէ, մինչեւ յղիպան ասսանեցան, թողն լըլին զամակիթ եւ զամակիթ մտին ընդ լծովն օսմանցւոց:
6. սասանեցան, թողն լըլին զամակիթ եւ զամակիթ մտին ընդ լծովն օսմանցւոց:
7. եւ մնաց միայն Դաւթի եօթնեւասն սպառազէն արամբը ի յննապասն
8. Հալիմորոյ, ուր կանոնեալ էր զամակիթ բերդն: Ընդ նման էին նաև երեք 9. եսպանուուունն Տաթեւու եւ երկուասան քահանայք, գհետ դնացին նաև 10. աշխարհուուունն առաջան ամենայն կողմանն զերկիրն Դաւթի, աշխարհուուունն առաջան ամելիք Փարսադանն սակաւ ոմամբք, զի զօրքն ամենեքան
11. թօթակեցան ի նոցանէ:
12. Բայց Դաւթի յարամ ամենայնի ոչ լըլաւ, ոչ կասեցաւ ի խորհուորդցն,
13. ոչ զամենայաց ի բազումութեանէ բարբարասացն, եւ ոչ գաղաքացաւ ի
14. քափառութեանէ ամանայացն, եւ ոչ յուսահանուցաւ յաստուածալին ինամոցն, այլ 15. արիաքար զերեցն ամբացուցանէր, զամակար բերդին պատրաստէր,
16. զզօրականան առ ինքն ժողովէր, բազմացուցանէր եւ զիստուածն
17. ամենակարու յօդնութիւն ինքեան կոչէր:

- 18 6. Արդ, յամսեան իններորդի, յետ դաշտեանն օմանցւոց ի
 19 Ղափման, որ արն հինգերորդ ամ էր գալստեանն Դաւթի, Ֆլին Հասին փ
 20 Ղափման ի սուլթան Ահմէչանէն օմանցւոց Պէքիր փաշայն եւ Արապ Ալ
 21 փաշայն բազում զօրօք՝ ընդ ինքեանց առեալք նաեւ զԲաթալի խանն
 22 Բարքուշառայ:
- 23 7. Յետ այսորիկ հրաման տային ի տեղեաց տեղեաց աշխարհին
 24 ամենայն զօրավարաց հայոց եւ թուրքաց՝ գալ ժողովել անդրք: Եւ եղին
 25 Հասին առ նոսա յամենայն կողմանց զօրք թուրքացն, ընդ ինքեանն
 26 առեալք նաեւ զզօրան Հայոց ի Գողթան դաւատէն, ի մԱզուլիս քաղաքէն, ի
 27 յօրդուվարայ, ի Փիսիանայ, ի Բաքրուշառայ, ի Զամանդրոյ, ի Մեղքեայ,
 28 ի Ղափմանը, այլև զՂարաջոլու կոչքեցեալ թուրքսն եւ զրնակին Մեսու
 1 լերինն: Ես սոքա ամեննեքեան եկին զումարեցան եւ եղին իրուու վաթսուն
 2 կամ եօթանասուն հազար, եւ առաւել եւու բազում յոյժ, մինչեւ լուու բազ-
 3 մութեան հեծելոց եւ հետեւակաց նոցա զզաւտս եւ զլերինն:

- 2 AD ի ԽԱԲԱՆ D ՈՐՔԱՆ
 3 CE ՊԱՏԵՐԱԾՎՄԵՑԱՆ փի ՊԱՏԵՐԱԾ-
 ՄԱՑ ԵՏՈՒՆ
 4 AF ՑԱՂԹՈՒԹԻՒՆ
 5 DEF ԱՌԼՈՒԹ
 6 E ՕՄԱՆՑՈց D բնակակալեալ B ՃՈՂ-
 ՆՅ CE ՃՈՂՈՆ
 7 ABCD չի՞ [անտի] մինչեւ
 8 ABC մեծ
 11 C գրաւեալ C զուրաւրիմ
 15 ABDEF ի վիճակի
 18 C փարթամեցան
 20 D գերչաց
 21 E կոտորած
 23 C ԵՐԵՎԱՆՈՒ E ԵՐԵՎԱՆՈՒ F ԵՐԵՎԱ-
 ՆՈՒ
 2 CE եւ ի հայոցս թուի (նաեւ՝ շարա-
 դաս.) D ՍՈՒՆԵԱՅ
 3 CF [միեցան եւ] հասին կալան
 4 ABDF Խաբանու
 6 E ՕՄԱՆՑՈց
 7 ABDE արամբ
 8 C անտիկ
 9 BCDEF չի՞ Տաթեւու C ԵՎԱՍՈՒ
 10 ABDF Փարսադան E Փարսատանն
 1 C ԵՐՈՐԴ
 2 ABDF Խափման D որքան
 3 CE պատերազմնցան փիս պատերազ-
 մաց ետուն
 4 AF յաղթութիւն
 5 A 1724 B 1173 BC ԸՆՃԳ-ին փիս
 1173-ին DEF սուլուան
 6 E ՕՄԱՆՑՈց D բնակալեալ B ՃՈՂ-
 ՆՅ CE ՃՈՂՈՆ փիս ՃՈՂՈՆ
 7 ABDEF ցլիբիայ, A չի՞ [անտի] մինչեւ
 8 CE ԲՈՂՈՐ
 11 C գրաւեալ, ABDEF զուրուրիւմն
 C զուրուրիւմն
 13 ABCDEF Խասմիլ E ԵՎԵՆ
 15 ADF վիճակի B վիճակին BE Ուրէք
 18 C փարթամեցան BCDE զգիւզ
 19 D գերչաց փիս գերեաց
 23 BC Երեւանու DF ԵՐԵՎԱՆՈՒ E ԵՐԵ-
 ՎԱՆՈՒ
 1 A 1726
 2 B չի՞ եւ (ի) CE եւ ի հայոցս թուի
 C ԸՆՃԵ B 1175 փիս 1175ին D ՍՈՒ-
 ՆՈՒ
 3 BCDEF Խափմ կալան
 4 ABDF Խափմու
 6 E լքան E ՕՄԱՆՑՈց
 7 ABDEF արամբ
 8 C անտիկ
 9 BCDEF չի՞ Տաթեւու
 10 D մէլիք ABDF Փարսադան E Փար-
 սատան BDEF սմայք

- 12 D նչ կեսիցաւ
 13 B չլի՛ եւ
 14 C ի բազմագործութեանց
 15 B բերթին BDEF առևէր վիս պատրաստէր
 16 E ժողովէ
 19-20 ABD յիտ գաղտնան CE օսման-
 ցոց
 ABDF ի նախան A գաղտնան
 ABDF ի նախան DEF սուլտան A
 Պէֆը
 21 CE զՓաթալի
 22 BCDEF Պարկուշատայ
 24 ABDEF զօրառորաց
 26 E զրօրու
 27 BCF ի յնրդովարաց F ի յնրդու-
 ղարայ BDF ի Պարկուշատայ CE ի
 Պարկիշատայ ABF ի Զավենդրու C
 ի Զավենդրոյ A ի Մեծութոյ
 28 ABDF ի նախանու CE եւ այլ վի-
 պլեւ Ֆ այլ
 1 C իբր
 2-3 BF բազմութիւն
 12 B կեսեցաւ վիս կոստիցաւ
 13 B չլի՛ եւ
 14 C բազմագործութեանց B աստուածա-
 յին
 15 B բրեթին BCDEF անմէր գիւ
 պատրաստէր
 16 E ժողովէ
 17 BF ամենակարօղ
 18 A գարստեան E օսմանցոց
 19 ABDF հափան AD զալստեան
 20 ABDF հափան DEF սուլտան
 21 CE զՓաթալի
 22 BCDEF Պարկուշատայ
 24 ABDE զօրառորաց F զօրառորաց
 ABCDEF ծնուզի
 26 CE զրօրու
 27 BCDEF յնրդովարայ B Փեսինայ
 E Փիսանայ BDF Պարկուշատայ
 CE Պարկիշատայ ABDF Զավենդրու
 C Զավենդրոյ A Մեծութոյ
 28 ABDF նախանու CE եւայլ F այլ
 վիս այլեւ
 1 C իբր
 2-3 BD բազմութիւն E բազմութեամբ
 3 E ի հեծելոց

սարդան Համբարցուն եւ Տէր Աւետիքին վերաբերող տողերը վերջից բերուել են առաջ եւ դրուել Տաթևի զօրագտների անուններից յետոյ, միաժամանակ զեղչելով Տէր Աւետիքին ձօնուած՝ և Սահակչա ծայրակապով ոտանաւորը (ԴԲ, էջ 52. Հմմտ. Դուլ. էջ 76-7)։ Սակայն միայն այսչափ Խաչերեանը չի ցանկացել ասել, որ ինազի այդ հասուածն այս տեսքն ունի ոչ միայն տպագրի, այլք՝ իր համեմատած բոլոր ձեռագրերի մէջ (Ը 16՛ա-2՛, Ծ' 38ա-9ա, Է' 66ր-7ր, Ֆ' 4լր-2ր. Յ' վերջից թերի), այսինքն՝ սա իր ԸԸ խմբագրութեանը յատուկ բնադրական յատկանիշ է, բխում է նրա նախօրինակից, ըստ այս գէտուա-քննականում» եւս պէտք է այս հասուածը տպագրուէր դրափոխուած, իսկ ոտանաւորը՝ զեղչուած։ Մինչդեռ մեր հրատարակիչը ոչ միայն չի վերաբռտարկել դրափոխումը, այլև՝ հեղինակի սեւագրից (ՊՂ, էջ 144-5), բերելով, իր Ը խմբագրութեան վերջում բնակեցրել է նաեւ ոտանաւորը (ամեն ԴԲ, էջ 158¹⁷-160²¹)։ Վերջնս, բնականաբար, տպուած է առանց տարբնթերցումների կազմով, որ ազգաբարել էր կառարուած վըրահատութեանն մասին, մոռացել է ընթերցողին յատուել իր կառարած վերապատուաստման՝ իր Ը խմբագրութեանը իսկ ձեռողով խաթարուած լինելու մասին։

Այժմ ամփոփենք բնագրի մասին արորեց գիտողութիւնները։

Եթէ մեր հրատարակիչն առաջնորդուելու մինէր խակապէս գիտաֆան սկզբ բունքներով (երբեմն թւում է, որ բնագրիր կազմուել է առանց որոշակի սկզբունքների հնաեւելու), ապա գէտուա-քննականիշ եւ հեղինակի մաքրագրի անհամայնութիւններն անհամամետած աւելի քիչ կը լինէին, քան վերջինիս եւ Գուշամիքեանի տպագրի՝ մանրամասն նշանակուած տարբերութիւններն են (Հմմտ. ՊՂ, էջ 197-222)։ Իր գործն է՝ կարող էր համոզուած լինել, թէ ԸԸ տարբերակն իր դրական մշակուածութեամբ անկամակած բարձր է Յ տարբերակից, սամայն պէտք չըր հասնել այն աստիճանի, թէ այդ Ը տարբերակը չի բխում ո՞չ Յ եւ ո՞չ էլ։ Ա տարբերակներից է Լ. Խաչերեանը պէտք է կարողանար հասնել իր այդ Ը խմբագրութեան նախօրինակի՝ Ապրոյեան ընտանիքի համար զրուած ձեռագրի գոյութեան ըմբռումանը, ընդունէր, որ այն բինել է հեղինակի մաքրագրից (կը կին կարծի էր դա համարել որ թէ քմահան ընդորիմակութիւն, այլ՝ լեռուառ-ոծանվան խմբագրութիւն)։ Այս ընդունական ընթերցումների բարեկարգ նշանակուածից յատոյ պարուաւոր կը լինէր լինէր Ապրոյեան ընտանիքի մէջ մուծելիք բառային տարբերակները որոշուած հիմնական շափանիշ դարձնել հեղինակի մաքրագրը։ Ե խմբագրութիւնը (այսպիսի շափանիշ ունենալը բնադրագէտի համար երջանկութիւն է)։ Այս գէպօրու Գուշամիքեանի եւ գրիչների ջանքիրով առաջացած ջղուաներն ու գրիսակները կը մնային տարբնթերցուամերից շարքում, որից յետոյ միայն հարաւոր ճշդուութեամբ վերաբանագուած կը լինէր Ապրոյեան ընտանիքի համար 1759 թ. առաջ Միթթաբան անհանուն միարանի արած ընդորինակութիւնը, որ նորն է, ինչ Լ. Խաչերեանի Ը խմբագրութիւնը։ Նորնպիսի հնարաւոր ճշգրտութեամբ պարզ կը բառնար գլուխուած առանձնայի տարբերակը առաջ մէջ ու լինէր գէտուա-քննականիշ հիմնական նպատակը, սակայն, ինչպէս ցաւով համոզուեցիք, կազմողը ոչ միայն յատակ չի դիտակցել իր խնդիրը, այլև՝ չի ձգտել գրան։ Թւում է նրա միակ մատնողութիւնը եղել է հնաեւեալը։ Իր ստանակիք գէտուա-քննականը հնարաւոր չափուիլ հեռացնել հեղինակի մաքրագրի բնագրից, որպէսզի վենեսիեան հրատարակութեան կողքին արդարացած լինի գէտուա-քննականիք հիմնական նպատակը, սակայն, ինչպէս ցաւով համոզուեցիք, կազմողը ոչ միայն յատակ չի դիտակցել իր խնդիրը, այլև՝ չի ձգտել գրան։ Թւում է նրա միակ մատնողութիւնը եղել է հնաեւեալը։ Իր ստանակիք գէտուա-քննականը հնարաւոր չափուիլ հեռացնել հեղինակի մաքրագրի բնագրից, որպէսզի վենեսիեան հրատարակութեան կողքին արդարացած լինի գէտուա-քննականիք դոյցութիւնը։ Միաժամանակ, Գուշամիքեանին եւ նրա ստանակիքն այնչափ գովերգելուց յետոյ, պէտք էր գէտուա-քննականը թեթեւակի տարբերել նրանից, որպէսզի պարզ վերահատորակութեան տպաւորութիւն չառաջանայ (խօսքն այդ տպագրի մէջ եղած համրախյու կրծասում-ների մասին չէ)։

Սովորաբար ընադրաբէտներ Նախ կազմում են անձրաժեռ ընագիրը, ընթուած օպտագործած բոլոր ձեռադրերի եւ ասպաքերի Ընենայա Նիւթը, արդ հնատակ թեան Հիման վրայ էլ շաբաթական առաջարարութեան մասին թիւ թութիւնը եւ թէ Նոյնարարութիւնը ծանօթապրութիւնները: Այս գրքի քննութեան վեցացում, ամպային, անձնագիրք այն Համապատասխան, որ Նախ գրուել է Ներածութիւնը, այս ամբողջ ձեռագիրութել են ընադրաբէտնական դրոյթները, որից յետոյ ընագիրն ու Նախ ձեռագիրական Նիւթը բարձրացուել են պատրաստի տեսակիւններին: Խորապէս Համացուած ներ, որ կերպ ներկայացուած թիւթիւնների ու անփութութիւնների մեծ մասը բիւռու է սրանից՝ ամէն ինչ Համաձայնեցուել է պատրաստի կամսակալ կարծիքների:

Հայութացած պատմութեանը այս տեղանունը աղաւաղուած է ներ-

կանութիւն, դառնում էին շահի վասարները և վատահելի անձնաւորութիւն համար-
ւում իրենց ըշշապատում (ԲՀԱ, 1972, 3, էջ 110, ծ. 13): Երկրորդ նոյնպիսի հա-
մեմատութիւնը լ. Խաչերեան - «Դաւիթ Բէկը, Խաչես յատնի է, ժամանել է
Ղափան 1722 թուավանին, հետեւաբար քրորդ տարին կը լինէր 1724 թուականին,
իսկ Շաղկազարդը», ըստ հայ տոմարագիտութեան 1724 թուավանին կը համարս-
տասխանէր Մարտի 29ին: Ըստ այլմ, Որոտում գրաւումը իրավանացուել է 1724
թ. Մարտի 29ին (ԴԲ, էջ 101, ծ. 53). Ա. Արբահամեան - «Դէկաբը տեղի է ունեցել
Դաւիթ Բէկի զալստեան երրորդ տարին, այժմօքն՝ 1724 թուականին: Ցալստա-
մարտը Որոտում տեղի է ունեցել Շաղկազարդին 1724 թուավանի Շաղկազարդը
եղիլ է Մարտի 29ին. կը նշանակի այդ օրն էլ տեղի է ունեցել Որոտանի գրաւումը»
(ԲՀԱ, 1972, 3, էջ 110-1, ծ. 24): Կամ՝ Խաչերեան. Գուուրհամը, ամենայն հա-
ւանականութեամբ, Կովսական գաւառն է» (ԴԲ, էջ 194, ծ. 20). Ա. Արբահամեան.
«Խօսքը Կովսական գաւառի մասին է, որը կոչուել է նաեւ Գուուրհամ» (ԲՀԱ, 1972,
3, էջ 111, ծ. 43):

Մի վերջին՝ իւրայատուկ ծանօթադրութիւն եւս. էջ 762⁶ - Փիրբե զայն
տեսանինին երեսունը եւ երկու Զիւանչըր կոչեցաւ ցեղն թուրբաց...» - սա թարդ-
մանուած է արեւելակա աշխարհաբարի. «Երբ այս տեսան թուրբական օթուրդիքի
ցեղի մարդկէն:» Փոքընք պարզեց՝ օրուպիի բարսելաւայ աշխարհաբար՞ր
է, այս բառը ծանօթադրուած է: «ՕՌուպիիքը թուրբերէն բառ է, նշանակում է
«Երեսուներկու» (ԴԲ, էջ 177, ծ. 30): Ստացում է մի կախարդական չըշան. գրա-
բար բնադրի գրաբար «Երեսուն եւ երկուսը արեւելահայերէն նշանակում է օրու-
պիիքի, որը թուրբերէն բառ է եւ նշանակում է «Երեսուներկու»: Որտեղից լոյս
ընկաւ այս օրուպիին, որը չկայ բնադրում. եթէ սա թուրբական ցեղի անունն է
(եւ խակապէն՝ է), ապա կազմուղ լաւ կ'անէք այս զաւեցտի փոխարէն գիտելիքներ
հաղորդէք այդ վաշշակառուն ցեղի, նրա տեղաշարժերի եւ զրադեցրած տարածքների
մասին: Եթէ սա արուել է չես հասկանում ինչու, ապա ի՞նչպէս է պատահել, որ
բնադրում երեք տեղ (82⁷, 106¹⁸, 128²⁰) հանդիպող Սիա իւն տեղանունը գոնէ
մի անում բացատրուած չէ՝ Ղարադաղ, Արաքի աջ ափին, ներլայ հրանի հրսի-
սային երկրամաս...»:

Գրքի այս բանին վրայ աւելի ծանրանալ չարժէ. տեսանք, որ կազմողն
այստեղ եւս գործել է նոյն եղանակով՝ անփոյթ, անխնամ եւ անբարեխիզն ձեռով:
Ակեւելահայերէն աշխարհաբար թարգմանութիւնը քննելուց նոյնաչս հրաժարում
ենք, որովհետեւ նախ՝ չյաջողուած, աւելի ճիշտ՝ անյաջող բնադրի թարգմանու-
թիմը որքան էլ յաջող լինի, ճշգրիտ լինել չի կարող, ապա՝ հեղինակի Ներածու-
թիմից թերուած քաղուածքները ցոյց ստուցին նրա շարադասութեան անհարթու-
թիւններն ու խճորումները. սրանցից կամ թարգմանական միամներից որեւէ մէկը
ցուցադրելու համար պարտաւոր կը լինէինք թերել նախ բնադրը, ապա՝ թարգ-
մանութիւնը, յետոյ՝ մեր առաջարկելիք նոր թարգմանութիւնը, վերջում՝ սրան
վերաբերող պատճառաբանութիւնները: Այս պատճառով էլ ակամայ երկարած մեր
զրախօսութիւնն աւելի եւս կ'անէք, որ անիմաստ է: Այս հրաժարակութեան մի ոչ
անհական թերութիւնն է նաեւ անուանացանկի չդոյութիւնը, որը գիրքը դարձում
է դժուար օգտագործելի, աւելորդ անդամ արժէ զրպիկով «Գիտա-քննական»:

Արյալիսով, ասուածը բաւարար համարելով, եղբակալենք. այս գիտա-
քննականը, որքան էլ դժուար է խոստովանելը, աշխատանքի եւ միջոցների ապար-
դիւն վասնուած է՝ գիրք, որ գրում է յանուան գրումը եւ որը հայադիտութեանը
տալու ոչինչ ունի: